

Adrianna Szczygieł¹

Instytut Nauk Prawnych Uniwersytetu Szczecińskiego
Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego
ORCID: 0009-0004-2677-0406

Zdolność do czynności prawnych osób niepełnosprawnych w świetle zobowiązań międzynarodowych Polski²

Streszczenie

Niniejsze opracowanie podejmuje temat zgodności polskiego prawa ze zobowiązaniami międzynarodowymi wiążącymi Polskę w zakresie ochrony osób niepełnosprawnych psychicznie i umysłowo. Analiza opiera się na wykazaniu stosunku polskiego ustawodawcy do konieczności podejmowania działań mających na celu zapewnienie warunków dla efektywnego stosowania i przestrzegania międzynarodowych aktów prawnych dotyczących zdolności do czynności prawnych osób niepełnosprawnych. W treści artykułu dokonano szczegółowej prezentacji treści normatywnej art. 12 Konwencji Organizacji Narodów Zjednoczonych o prawach osób niepełnosprawnych oraz poruszono problemy związane ze złożonym przez Polskę oświadczeniem interpretacyjnym. Nadto uwypuklony został wpływ Rekomendacji R(99)4 Komitetu Ministrów Rady Europy oraz orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na poprawę sytuacji ubezwłasnowolnionych osób niepełnosprawnych. Zrekonstruowany na tej podstawie

¹ Autorka, absolwentka Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, obecnie doktorantka w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Szczecińskiego oraz w Instytucie Nauk Prawnych Uniwersytetu Szczecińskiego. Jest Laureatką XIX Edycji organizowanego przez Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych Ogólnopolskiego Konkursu „Otwarte Drzwi” na najlepsze prace magisterskie i doktorskie, których tematem badawczym jest zagadnienie niepełnosprawności w wymiarze zdrowotnym, zawodowym lub społecznym. Jej praca magisterska zatytułowana „Zobowiązania międzynarodowe Polski i ich implementacja w zakresie problematyki ubezwłasnowolnionych osób z niepełnosprawnościami”, napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Tadeusza Gadkowskiego zajęła II miejsce w kategorii prac magisterskich o tematyce rehabilitacji społecznej i zawodowej. Aktualnie Autorka przygotowuje dysertację doktorską dotyczącą zdolności do czynności prawnych osób niepełnosprawnych, analizującą polskie prawo w świetle międzynarodowych zobowiązań i praktyki państw obcych. Autorka swoją wiedzę w zakresie prawa cywilnego i międzynarodowych praw człowieka wykorzystuje w pracy zawodowej w kancelarii, pracując jako prawnik.

² Autorski artykuł naukowy napisany na podstawie pracy magisterskiej nagrodzonej w XIX edycji organizowanego przez Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych Ogólnopolskiego Konkursu „Otwarte Drzwi” na najlepsze prace magisterskie i doktorskie, których tematem badawczym jest zagadnienie niepełnosprawności w wymiarze społecznym, zawodowym lub zdrowotnym. Praca magisterska obroniona w dniu 16 czerwca 2023 r., II miejsce w kategorii prac magisterskich o tematyce rehabilitacji społecznej i zawodowej; tytuł pracy: „Zobowiązania międzynarodowe Polski i ich implementacja w zakresie problematyki ubezwłasnowolnionych osób z niepełnosprawnościami”; autor pracy: Adrianna Szczygieł, Instytut Nauk Prawnych Uniwersytetu Szczecińskiego, Szkoła Doktorska Uniwersytetu Szczecińskiego; promotor pracy: prof. dr. hab. Tadeusz Gadkowski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

standard międzynarodowej ochrony stanowi punkt wyjścia do oceny polskich rozwiązań materialnoprawnych służących pomocy osobom niepełnosprawnym psychicznie i umysłowo. Artykuł udziela odpowiedzi na pytanie, czy obecne przepisy dotyczące ubezwłasnowolnienia są zgodne z podstawowymi prawami człowieka, czy też uległy dezaktualizacji i wymagają gruntownych reform. Celem opracowania jest bowiem zwrócenie uwagi na problematykę sytuacji prawnej osób ubezwłasnowolnionych, przy wykazaniu konieczności dostosowania polskich regulacji prawnych do potrzeb współczesnych czasów.

Słowa kluczowe:

ochrona praw człowieka, ochrona osób niepełnosprawnych, zobowiązania międzynarodowe, implementacja praw, niepełnosprawność, ubezwłasnowolnienie

The Legal Capacity of Persons with Disabilities in the Context of Poland's International Obligations

Summary

This study examines the issue of the compatibility of Polish law with international obligations binding Poland in the protection for persons with mental and psychological disabilities. The analysis is based on the demonstration of the attitude of the Polish legislator to the necessity of taking actions to ensure the conditions for the effective implementation and compliance with international legal acts concerning the legal capacity of persons with disabilities. The content of the article includes a specific presentation of the normative content of Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities and addresses the problems related to the interpretative statement made by Poland. In addition, the study emphasises the impact of Recommendation R(99)4 of the Committee of Ministers of the Council of Europe and the international case law of the European Court of Human Rights on the improvement of the situation of incapacitated persons with disabilities. The standard of international protection reconstructed on these grounds provides a baseline for the assessment of Polish substantive legal solutions for assisting psychological and mental disabled persons. The article therefore provides an answer to the question of whether the current legislation on incapacitation complies with fundamental human rights or has become outdated and requires thorough reform. Indeed, the aim of the study is to emphasise the issue of the legal situation of incapacitated persons, while demonstrating the necessity of adapting Polish legal regulations to the needs of modern times.

Keywords:

protection of human rights, protection of persons with disabilities, international obligations, implementation of rights, disability, incapacitation

1. Wprowadzenie

Zjawisko niepełnosprawności jawi się jako temat aktualny, stanowiący wyzwanie dla każdego państwa oraz składających się nań instytucji. W ciągu kilkudziesięciu ostatnich lat doszło bowiem do istotnej zmiany w podejściu do osób niepełnosprawnych, której efektem jest możliwie jak najdalej idące eliminowanie wszelkich przejawów nierówności oraz dążenie do całkowitej integracji osób dotkniętych niepełnosprawnością z resztą społeczeństwa. Osiągnięcie wymienionych celów jest możliwe dzięki inicjatywom

podejmowanym na płaszczyźnie międzynarodowej, takim jak promowanie dostępności, zapewnienie wsparcia społecznego i ekonomicznego oraz wdrażanie polityk włączających osoby niepełnosprawne w pełne życie społeczne, kulturalne i polityczne.

Z uwagi na powyższe, prawa osób niepełnosprawnych, w tym także prawa osób niepełnosprawnych psychicznie i umysłowo, są obiektem nieustannego zainteresowania organizacji międzynarodowych, takich jak Organizacja Narodów Zjednoczonych, Rada Europy czy Unia Europejska. Działania prawne podejmowane na płaszczyźnie międzynarodowej mają za zadanie zagwarantować osobom niepełnosprawnym intelektualnie przeciwdziałanie ich dyskryminacji, a jednocześnie przyczynić się do poprawy ich sytuacji poprzez umożliwienie im rzeczywistego korzystania ze wszystkich praw i wolności na równi z innymi osobami. W tym celu międzynarodowe akty prawne formułują szereg zasad i zaleceń dotyczących instytucji ograniczających zdolność do czynności prawnych, do których zaliczają się m.in. elastyczność, proporcjonalność oraz zasada maksymalnego zachowania zdolności do czynności prawnych.

Do wyboru tematu niniejszego opracowania skłoniły mnie napotykanne przez wiele miesięcy nagłówki artykułów oraz głosy w dyskusji, jakoby instytucja ubezwłasnowolnienia była sprzeczna z gwarancjami wynikającymi z Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej oraz wiążącymi Polskę w tym zakresie zobowiązaniami międzynarodowymi. Opinie ekspertów, na jakie trafiałam w monografiach naukowych, branżowych czasopismach prawniczych czy blogach kancelaryjnych często stwierdzały wprost, że instytucja ubezwłasnowolnienia jest instytucją przestarzałą, niegodną współczesnych czasów, a nadto, że godzi ona w podstawowe prawa człowieka. Z jakiegoś powodu jest to jednak instytucja z powodzeniem funkcjonująca w polskim systemie prawnym, gdyż z roku na rok przybywa osób, w stosunku co do których orzeczono ubezwłasnowolnienie całkowite bądź częściowe. Powyższe może prowadzić do wniosku, że polski prawodawca nie widzi konieczności poszukiwania nowych rozwiązań dla ochrony osób niepełnosprawnych psychicznie i umysłowo, zgodnych ze zobowiązaniami międzynarodowymi, a opartymi na modelu wspieranego podejmowania decyzji. W obliczu powyższego postanowiłam we własnym zakresie przeanalizować opisywany problem i spróbować zbudować własne stanowisko w tej sprawie.

2. Problematyka ubezwłasnowolnienia osób niepełnosprawnych w polskim systemie prawnym

Instytucja ubezwłasnowolnienia, czyli instytucja ograniczająca lub pozbawiająca czynnej zdolności prawnej osób dorosłych, istnieje w polskim prawie od momentu wejścia w życie Prawa osobowego, czyli od 1946 r.³. Obecnie jest ona uregulowana w art. 13 (ubezwłasnowolnienie całkowite) oraz art. 16 (ubezwłasnowolnienie częściowe) Kodeksu cywilnego⁴. Zgodnie z art. 13 § 1 k.c. wyróżnia się dwie przesłanki ubezwłasnowolnienia całkowitego, które muszą wystąpić kumulatywnie. Są nimi przesłanka wieku oraz

³ M. Domański, *Ubezwłasnowolnienie w prawie polskim a wybrane standardy międzynarodowej ochrony praw człowieka*, „Prawo w działaniu. Sprawy cywilne” 2014, Nr 17, s. 8

⁴ Tekst Kodeksu patrz: Dz. U. 1964, Nr 16, poz. 93; dalej jako: „k.c.”.

przesłanka niemożności kierowania swym postępowaniem. Zgodnie z pierwszą, dopiero gdy osoba dotknięta zaburzeniami psychicznymi ukończy trzynasty rok życia, istnieje możliwość całkowitego pozbawienia jej zdolności prawnych. Wybór tej granicy wiekowej wynika z faktu, iż przed osiągnięciem tego wieku osoba fizyczna zgodnie z przepisami Kodeksu cywilnego i tak nie posiada zdolności do czynności prawnych, co oznacza, że orzeczone przed trzynastym rokiem życia ubezwłasnowolnienie nie miałoby żadnego wpływu na jej sytuację prawną⁵. Druga przesłanka dotyczy z kolei niemożności kierowania swym postępowaniem, która spowodowana jest chorobą psychiczną, niedorozwojem umysłowym albo innego rodzaju zaburzeniem psychicznym, w szczególności pijaństwem i narkomanią⁶.

Nadto samo wystąpienie choroby psychicznej lub innej przyczyny wymienionej w art. 13 § 1 k.c. nie jest wystarczającą podstawą do orzeczenia całkowitego ubezwłasnowolnienia. Konieczne jest również istnienie powiązanej z tymi przyczynami niezdolności do samodzielnego kierowania swoim postępowaniem⁷. Ów element psychologiczny oznacza brak umiejętności określenia motywów podejmowanego działania oraz przewidywania jego skutków w zakresie czynności prawnych i innych działań na gruncie prawa⁸.

W art. 16 k.c. przewidziana została możliwość orzeczenia ubezwłasnowolnienia częściowego w stosunku do osób, których stan nie uzasadnia ubezwłasnowolnienia całkowitego, ale wskazuje na konieczność udzielania pomocy w prowadzeniu spraw bieżących. Przyczyny orzeczenia ubezwłasnowolnienia częściowego są co do zasady podobne do całkowitego, gdyż obejmują te same przyczyny dysfunkcji mentalnych, polegających na wystąpieniu jednej z trzech kategorii zaburzeń psychicznych⁹. Główną różnicą jest jednak to, iż następstwem zaburzeń psychicznych jest nie tyle niemożność kierowania swoim postępowaniem, a konieczność pomocy do prowadzenia spraw określonej osoby. Nadto ubezwłasnowolnić częściowo można jedynie osobę dorosłą, czyli osobę pełnoletnią, którą zgodnie z przepisami Kodeksu cywilnego ukończyła osiemnaście lat (art. 10 § 1 k.c.). Ów wymóg wynika z faktu, iż zdolność do czynności prawnych małoletnich, w wieku od trzynastu do osiemnastu lat, ograniczają wprost przepisy Kodeksu cywilnego. Istnieje jednak wyjątek, który pozwala na zgłoszenie wniosku o częściowe ubezwłasnowolnienie osoby na rok przed osiągnięciem przez nią pełnoletności, w celu zapobieżenia dokonywania czynności, które mogłyby wykonać na swoją szkodę z chwilą ukończenia osiemnastego roku życia¹⁰.

Użyte zarówno w art. 13 k.c., jak i w art. 16 k.c. wyrażenie „może być ubezwłasnowolniona” odnosi się zaś do uprawnienia orzekającego sądu, któremu pozostawia się swobodę oceny celowości i konieczności ubezwłasnowolnienia danej osoby¹¹. Obecnie w orzecnictwie Sądu Najwyższego utrwalił się pogląd, zgodnie z którym przy orzekaniu

⁵ L. Ludwiczak, *Ubezwłasnowolnienie w polskim systemie prawnym*, Warszawa, 2012, s. 30

⁶ M. Balwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, LEX elektroniczny 2023, art. 13

⁷ Ibidem

⁸ M. Pasieka-Kuzara, *Bliski koniec instytucji ubezwłasnowolnienia?*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2021, Nr 2, s. 88

⁹ P. Nazaruk, *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, LEX elektroniczny 2023, art. 16

¹⁰ L. Ludwiczak, op. cit., s. 31

¹¹ Ibidem, s. 40

ubezwłasnowolnienia należy uwzględniać prócz ustawowych przesłanek materialno-prawnych, także jego celowość. Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 30 maja 1968 r. o sygn. I CR 175/68 stwierdził, iż „*badając osobę, o ubezwłasnowolnienie której wnioskowano, należy badać nie tylko rodzaj choroby i stopień jej nasilenia, lecz również sytuację życiową tej osoby, a w szczególności wyjaśnić, skąd czerpie środki utrzymania, czy pracuje zarobkowo, jak sobie radzi w zwykłych sprawach życia codziennego, czy ma rodzinę mogącą jej zapewnić faktyczną pomoc i opiekę*”¹².

Orzeczenie ubezwłasnowolnienia oznacza w praktyce bardzo daleko idące konsekwencje. Wskutek uprawomocnienia się postanowienia sądu w przedmiocie ubezwłasnowolnienia całkowitego, osoba nim objęta może samodzielnie zawierać jedynie umowy powszechnie zawierane w drobnych bieżących sprawach życia codziennego, czyli przykładowo robić zakupy spożywcze. Dokonane przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie inne czynności prawne, które wykraczają poza zakres wspomnianych wyżej umów, będą nieważne i nie będą wywoływać skutków prawnych¹³. Nadto osoba ubezwłasnowolniona traci m.in.: prawa wyborcze (czynne i bierne), zdolność testowania, władzę rodzicielską, możliwość zawarcia związku małżeńskiego, nawiązania stosunku pracy, jak również decydowania o miejscu swojego zamieszkania czy pobytu. Ubezwłasnowolnieni stają się zależni od swoich opiekunów i kuratorów również w kwestii tak ważnej, jak decydowanie o swoim zdrowiu, podjęciu leczenia czy hospitalizacji¹⁴.

3. Uniwersalne i europejskie standardy normatywne w dziedzinie ochrony osób niepełnosprawnych psychicznie i umysłowo

Dla oceny instytucji ubezwłasnowolnienia należy dokonać rekonstrukcji standardów ochrony osób niepełnosprawnych psychicznie i umysłowo wynikających z międzynarodowych aktów prawnych oraz orzecznictwa międzynarodowego. Na szczególną uwagę w tym zakresie zasługują dokumenty oraz wyroki, które kładą nacisk na zasady dotyczące ograniczania lub pozbawiania zdolności do czynności prawnych, z uwzględnieniem imperatywu ochrony praw jednostki oraz niezbędności respektowania jej autonomii i godności osobistej. Za akty prawa międzynarodowego, które zawierają wymóg stosowania odpowiednich gwarancji w tym zakresie uznaje się Konwencję Organizacji Narodów Zjednoczonych o ochronie osób niepełnosprawnych¹⁵, przyjętą przez Zgromadzenie Ogólne ONZ dnia 13 grudnia 2006 roku oraz Rekomendację R(99)4 Komitetu Ministrów Rady Europy z dnia 23 lutego 1999 r. w sprawie zasad dotyczących ochrony prawnej niepełnosprawnych osób dorosłych¹⁶, na treść których wielokrotnie powoływał się Europejski Trybunał Praw Człowieka rozstrzygając o sytuacji osób ubezwłasnowolnionych.

¹² Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 maja 1968 r., sygn. akt: I CR 175/68, RPE 1969, nr 2, s. 325

¹³ P. Nazaruk, op. cit., art. 16

¹⁴ M. Balwicka-Szczyrba, A. Sylwestrzak, op. cit., art. 13

¹⁵ Tekst Konwencji patrz: Dz. U. 2012, poz. 1169; dalej jako: „KPN”.

¹⁶ Tekst Rekomendacji patrz: [https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/Rec\(99\)4E.pdf](https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/Rec(99)4E.pdf), [dostęp: 05.01.2024]; dalej jako „Rekomendacja”.

3.1. Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych

Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych jest ukoronowaniem długiej drogi, jaką społeczność międzynarodowa przeszła celem dokonania zmian w postrzeganiu osób niepełnosprawnych psychicznie i umysłowo¹⁷. Konwencja nie tylko na nowo definiuje pojęcie „niepełnosprawności”, ale także rzuca nowe światło na konieczność przyznania osobom niepełnosprawnym praw i wolności, przy uwzględnieniu ich specyficznych potrzeb¹⁸. Wśród wielu z tych praw, w art. 12 KPON wyrażono zasadę, zgodnie z którą wszystkie osoby niepełnosprawne „*mają prawo do uznania ich za podmioty prawa*” (ang. „*persons with disabilities have the right to recognition everywhere as persons before the law*”) oraz „*mają zdolność do czynności prawnych na zasadzie równości z innymi osobami, we wszystkich aspektach życia*” (ang. „*persons with disabilities enjoy legal capacity on an equal basis with others in all aspects of life*”). Poza tym z artykułu tego wynikają także obowiązki państw-stron, które mają na celu ułatwiać osobom niepełnosprawnym korzystanie ze zdolności do czynności prawnych. Wśród nich wskazuje się zapewnienie wsparcia, ustanowienie stosownych zabezpieczeń przeciwdziałających nadużyciom oraz zagwarantowanie równego prawa do „*posiadania i dziedziczenia własności, kontroli własnych spraw finansowych oraz do jednakowego dostępu do pożyczek bankowych, hipotecznych i innych form kredytów*”, przy jednoczesnym zapewnieniu, iż „*osoby z niepełnosprawnościami nie będą samowolnie pozbawiane własności*”.

Z punktu widzenia interpretacji art. 12 KPON istotna jest treść preambuły, zgodnie z którą KPON uznaje różnorodność osób niepełnosprawnych oraz „*potrzebę popierania i ochrony praw człowieka wszystkich osób niepełnosprawnych, w tym osób wymagających bardziej intensywnego wsparcia*”. Zatem niniejszy przepis przyznaje zdolność prawną oraz zdolność do czynności prawnych wszystkim osobom niepełnosprawnym, bez względu na stopień ich intelektualnych ograniczeń i to we wszystkich aspektach życia. Potwierdza on także zasadę uznawania podmiotowości osób niepełnosprawnych intelektualnie oraz osób z zaburzeniami psychicznymi¹⁹. Przedmiotowy artykuł pełni również pierwszoplanową rolę dla Konwencji, gdyż stanowi swoisty punkt wyjścia dla realizacji jej pozostałych materialnoprawnych postanowień.

Nadto art. 12 ust. 4 KPON wiąże przyznanie zdolności do czynności prawnych z obowiązkiem państwa do zapewniania środków wspierających korzystanie z tej zdolności. Wprowadza on także konkretne warunki, jakie owe środki prawne muszą spełnić, by uznać je za środki wsparcia w korzystaniu ze zdolności prawnej²⁰. Muszą one:

- a. respektować prawa, wolę i preferencje osoby niepełnosprawnej,
- b. być wolne od konfliktu interesów i bezprawnych nacisków,

¹⁷ A. Błaszczak, *Zastrzeżenia i oświadczenie interpretacyjne Polski do Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami*, [w:] D. Pudziałowska (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa, 2014, s. 28

¹⁸ M. Zima-Parjaszewska, *Artykuł 12 Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami a ubezwłasnowolnienie w Polsce*, [w:] D. Pudziałowska (red.), op. cit., s. 146

¹⁹ R. Rybski, *Zdolność w sferze prawa osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi oraz osób z problemami zdrowia psychicznego. Raport Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2013 r.*, [w:] D. Pudziałowska (red.), op. cit., s. 95

²⁰ Ibidem, s. 96–97

- c. być proporcjonalne do stopnia, w jakim wpływają na prawa danej osoby i dostosowane do jej sytuacji,
- d. być stosowane przez możliwie najkrótszy czas,
- e. podlegać regularnemu przeglądowi przez właściwe niezależne i bezstronne władze lub organ sądowy.

Mając na względzie treść art. 12 KPON, należy uznać, iż czyni on niedopuszczalnym orzekanie w stosunku do osób niepełnosprawnych ubezwłasnowolnienia, gdyż jest to narzędzie, które pozbawia te osoby niezbywalnego w świetle Konwencji atrybutu każdej jednostki, jaką jest zdolność do czynności prawnych. Jeżeli zatem istnienie niepełnosprawności stanowi przyczynę orzeczenia w stosunku do danej osoby ubezwłasnowolnienia, jest to naruszenie uznanej przez państwa-strony podmiotowości osób niepełnosprawnych. Z tego względu należy uznać, że art. 12 KPON wprowadza konieczność zmiany systemu zastępczego podejmowania decyzji na system wspomaganej podejmowania decyzji, w którym państwa-strony mają obowiązek zapewnić wsparcie w korzystaniu ze zdolności w sferze prawa, a nie tę zdolność jednostkom odbierać²¹.

3.2. Rekomendacja R(99)4 Komitetu Ministrów Rady Europy

Choć Rekomendacja R(99)4 Komitetu Ministrów Rady Europy z dnia 23 lutego 1999 r. w sprawie zasad dotyczących ochrony prawnej niepełnosprawnych osób dorosłych nie ma charakteru wiążącego aktu prawnego, to w rzeczywistości ma ona duży wpływ na definiowanie wspólnego europejskiego standardu w zakresie ochrony osób niepełnosprawnych psychicznie i umysłowo²². Rekomendacja R(99)4 dotyczy bowiem ochrony osób dorosłych, które z powodu upośledzenia lub „braku zdolności osobistych” nie są zdolne do podejmowania autonomicznych decyzji dotyczących jakichkolwiek spraw osobistych lub ekonomicznych, a nadto nie są w stanie rozumieć, wyrażać lub działać na podstawie takich decyzji i w związku z tym nie mogą chronić swoich interesów.

Tekst Rekomendacji nie dotyczy problematyki leczenia czy udzielania pomocy społecznej osobom „niezdolnym”, ale odnosi się do konieczności reprezentacji prawnej oraz niesienia pomocy w podejmowaniu decyzji i dokonywaniu przez te osoby czynności prawnych²³. U podstaw Rekomendacji leżą zasady, takie jak maksymalizacja autonomii, proporcjonalność oraz prawo do integracji społecznej²⁴. Nadto na podstawie zasady 1 części 2 Rekomendacji, wszelkie instytucje ochrony prawnej winny opierać się na zasadzie poszanowania niezbywalnej godności ludzkiej i podstawowych wolności, wynikających z aktów prawa międzynarodowego.

Z Rekomendacji wynika także zasada dostosowywania środków prawnych do różnych stopni „braku zdolności”, tak by ochrona osobistych i majątkowych interesów osób „niezdolnych” była wystarczająca i właściwa dla konkretnych okoliczności. Mając na względzie fakt, iż zdolność do czynności prawnych osób z problemami zdrowia psychicznego może

²¹ Ibidem, s. 97

²² M. Domański, op. cit., s. 17

²³ Ibidem

²⁴ O. Thorold, P. Bartlett, O. Lewis, *Mental Disability and the European Convention on Human Rights*, Holandia, 2007, s. 159, (tłum. Autorki)

się różnić i zmieniać się w czasie, Rekomendacja zwraca uwagę na potrzebę elastycznego podejścia do opisywanego problemu²⁵. Nadto mimo istniejących zaburzeń wiele osób może podejmować niektóre decyzje samodzielnie lub przy odpowiednim wsparciu.

Uznając potrzebę elastycznego podejścia prawnego, Rekomendacja R(99)4 w części 2 zasadzie 2 zaleca, aby środki ochrony osób niezdolnych były zapewnione również dla sytuacji awaryjnych (ust. 2), a nadto by zakres środków ochrony obejmował także środki ograniczone do jednego konkretnego działania, bez konieczności wyznaczania przedstawiciela lub przedstawiciela z ciągłymi uprawnieniami (ust. 5)²⁶.

Z części 2 zasady 3 wynika z kolei zalecenie, zgodnie z którym środki ochrony nie powinny automatycznie prowadzić do całkowitego pozbawienia zdolności do czynności prawnych, chyba że owe ograniczenie jest konieczne dla ochrony danej jednostki²⁷. W szczególności jednak instrumenty prawne nie powinny automatycznie pozbawiać danej osoby prawa do głosowania, sporządzania testamentu, czy też wyrażania zgody na jakąkolwiek interwencję medyczną (ust. 2). Co więcej, gdy tylko jest to możliwe, należy pozostawić takim osobom możliwość samodzielnego dokonywania czynności życia codziennego (ust. 4).

Poza tym Rekomendacja nr R(99)4 zaleca opierać środki ochrony prawnej osób „niezdolnych” na zasadzie uwzględniania bezwzględnej potrzeby i subsydiarności stosowanych środków oraz na zasadzie proporcjonalności. Zgodnie z pierwszą z nich, nie należy stosować instrumentów ochrony prawnej, chyba że jest to konieczne biorąc pod uwagę okoliczności i potrzeby danej osoby (zasada 5, ust. 1). Innymi słowy, Rekomendacja konstruuje zasadę „minimum koniecznej interwencji”, zgodnie z którą wszelkie działania prawne powinny być ograniczone do tego, co jest absolutnie niezbędne, aby zapewnić jednostce ochronę praw, przy jednoczesnym maksymalnym poszanowaniu jej autonomii i zdolności do podejmowania własnych decyzji²⁸. Niezwykle istotne znaczenie ma również druga z przytoczonych zasad – zasada proporcjonalności (zasada 6). Stanowi ona, że stosowane środki ochrony powinny być proporcjonalne do stopnia zdolności danej osoby i dostosowane do jej indywidualnych potrzeb (ust. 1). Nadto zgodnie z ust. 2 owej zasady, pierwszeństwo powinny mieć instrumenty ochrony prawnej, które są najmniej restrykcyjne oraz minimalnie ingerują w wolność danej osoby.

Dokument Komitetu Ministrów Rady Europy rekomenduje nadto uwzględnianie dobra i interesu osób „niezdolnych” (zasada 8) oraz wysłuchanie osoby mającej interes w otoczeniu dorosłego ochroną, przed zastosowaniem rozwiązań prawnych (zasada 10).

Reasumując, Rekomendacja nr R(99)4 zawiera szereg zaleceń, w których wzywa państwa-strony do rozważenia reformy prawa w celu zapewnienia osobom z zaburzeniami psychicznymi ochrony odpowiadającej ich szczególnym potrzebom. Zwraca uwagę na konieczność poszukiwania rozwiązań ograniczonych czasowo, mało restrykcyjnych oraz takich, które minimalnie ograniczają prawa i szanują godność osób, których dotyczą.

²⁵ Ibidem, s. 158

²⁶ M. Domański, op. cit., s. 18

²⁷ O. Thorold, P. Bartlett, O. Lewis, op. cit., s. 159, (tłum. Autorki)

²⁸ M. Domański, op. cit., s. 19

3.3. Problematyka ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie międzynarodowym – przykład Europejskiego Trybunału Praw Człowieka

Problematyka ubezwłasnowolnienia dopiero od niedawna stanowi przedmiot rozważań Europejskiego Trybunału Praw Człowieka²⁹. Przez wiele lat sprawy te bowiem nie wpływały pod osąd Trybunału, z uwagi na trudności osób ubezwłasnowolnionych w dostępie do wymiaru sprawiedliwości. Wiele w tej kwestii zmieniło się na skutek rosnącego zaangażowania organizacji pozarządowych, takich jak Mental Disability Advocacy Center, Interights czy Helsińska Fundacja Praw Człowieka, które pomagają osobom ubezwłasnowolnionym w dostępie do sądownictwa³⁰.

Jako że sama Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności³¹ stanowiąca podstawę prawną działania ETPC, nie zawiera artykułu, który zapewniałby szczególną ochronę osobom niepełnosprawnym psychicznie bądź umysłowo, Trybunał rozpatruje pozbawienie zdolności do czynności prawnych najczęściej na gruncie standardów z wynikających z art. 5 i art. 8 EKPC. Materialnoprawne aspekty regulacji instytucji ubezwłasnowolnienia rozpatrywane są na zasadzie naruszenia art. 8 Konwencji, który gwarantuje prawo do poszanowania życia prywatnego lub art. 5 Konwencji, na podstawie którego osoby niepełnosprawne psychicznie lub umysłowo zarzucają państwow-stronom nielegalność pozbawienia ich wolności w zamkniętych zakładach psychiatrycznych³².

W dużej części orzeczeń, ETPC odwołuje się wprost do Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych oraz do Rekomendacji Komitetu Ministrów Rady Europy nr R(99)4, zwracając jednocześnie uwagę na płynące z tych dokumentów zalecenia dotyczące zapewniania osobom ubezwłasnowolnionym jak największej ochrony oraz dokonywania okresowych przeglądów ich stanu zdrowia³³.

Jak dotąd Europejski Trybunał Praw Człowieka nie uznał instytucji ubezwłasnowolnienia za sprzeczną z Konwencją o prawach osób niepełnosprawnych. Z orzeczeń dotyczących tej problematyki wynika jednak, iż ubezwłasnowolnienie jest instytucją, która winna być stosowana tylko w wyjątkowych sytuacjach ze względu na poważne konsekwencje, które powoduje³⁴.

Trybunał wypowiedział się na temat konieczności zachowania zasady proporcjonalności przy orzekaniu ubezwłasnowolnienia, poprzez dokonanie oceny czy zastosowanie owej instytucji jest skutecznym i właściwym środkiem ochrony interesów jednostki oraz czy jej orzeczenie faktycznie doprowadzi do poprawy sytuacji danej osoby. Należy bowiem zachować równowagę między interesami osoby z zaburzeniami psychicznymi,

²⁹ Dalej jako: „ETPC”.

³⁰ D. Pudzianowska, *Zagadnienie ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] D. Pudzianowska (red.), op. cit., s. 46

³¹ Tekst Konwencji, patrz: Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284; dalej jako: „EKPC”.

³² A. Pudło, *Problematyka ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie europejskiego trybunału praw człowieka*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2019, Nr XIX(2), s. 50

³³ Ibidem

³⁴ D. Pudzianowska, op. cit., s. 47

w tym jej godnością i prawem do samostanowienia, a innymi interesami występującymi w danej sprawie. ETPC w wyroku z dnia 3 listopada 2011 r. w sprawie X i Y przeciwko Chorwacji orzekł bowiem, iż „*pozbawienie kogoś zdolności do czynności prawnych nie- sie ze sobą poważne konsekwencje. Osoba, wobec której stosowany jest ten środek, nie może dokonać żadnej czynności prawnej, co pozbawia ją niezależności we wszelkich dziedzinach prawa. Takie osoby stawia się w sytuacji pełnej zależności od innych w zakresie podejmowania decyzji dotyczących różnych aspektów ich życia prywatnego, takich jak na przykład: gdzie mieszkać, jak zarządzać ich mieniem i całością dochodów*”³⁵. Z uwagi na powyższe samo istnienie bardzo poważnego zaburzenia psychicznego nie może w ocenie ETPC stanowić jedynej podstawy orzeczenia ubezwłasnowolnienia całkowitego³⁶. Tak daleko idące skutki ubezwłasnowolnienia sprawiają, że jego orzeczenie winno być możliwe dopiero w sytuacji, gdy w wyniku choroby psychicznej dana osoba nie jest w stanie o siebie zadbać lub stanowi zagrożenie dla siebie czy też swojego otoczenia. Nadto sąd musi w tej kwestii przeprowadzić obszerne postępowanie dowodowe, celem wykazania konsekwencji choroby dla życia społecznego oraz interesów majątkowych osoby, której dotyczy wnioski o ubezwłasnowolnienie³⁷.

Jak wynika z wyroku w sprawie A.N. przeciwko Litwie, orzeczenie ubezwłasnowolnienia całkowitego winno być stosowane w sytuacjach wyjątkowych, wtedy gdy samo zapewnienie troskliwej opieki nie wystarcza do prawidłowego prowadzenia spraw danej osoby³⁸. Proporcjonalność ubezwłasnowolnienia jest zatem wątpliwa, gdy władze państwowe dysponują bardziej dostosowanymi do sytuacji danej osoby środkami pomocy prawnej.

W ocenie ETPC niedopuszczalne jest z kolei orzekanie ubezwłasnowolnienia na czas nieokreślony, bez możliwości jego uchylenia na wniosek osoby ubezwłasnowolnionej. Stanowi to bowiem nieproporcjonalną ingerencję w życie prywatne osoby niepełnosprawnej psychicznie lub umysłowo, godzącą w jej godność i prawo do samodecydowania o sobie³⁹.

Reasumując, Europejski Trybunał Praw Człowieka orzekając w przedmiocie skarg dotyczących ubezwłasnowolnienia nie wskazał wprost o niezgodności tej instytucji z EKPC. Trybunał wielokrotnie podkreślał jednak, iż jest to środek, który powinien być stosowany tylko w wyjątkowych przypadkach, gdy zastosowanie mniej radykalnych środków ochrony prawnej nie jest możliwe. W każdym wypadku winno się jednak w miarę możliwości ustalać przyszłe i obecne życzenia osoby niepełnosprawnej intelektualnie oraz wziąć pod uwagę uczucia takiej osoby i odnosić się do nich z właściwym szacunkiem⁴⁰.

³⁵ Wyrok ETPC z dnia 3 listopada 2011 r., skarga nr 5193/09, X i Y vs. Chorwacja, HUDOC

³⁶ Wyrok ETPC z dnia 27 marca 2008 r., skarga nr 44009/05, Shtukaturv vs. Rosja, HUDOC

³⁷ Wyrok ETPC z dnia 27 marca 2008 r., skarga nr 44009/05, Shtukaturv vs. Rosja, HUDOC

³⁸ Wyrok ETPC z dnia 31 maja 2016 r., skarga nr 17280/08, A.N. vs. Litwa, HUDOC

³⁹ Wyrok ETPC z dnia 27 marca 2008 r., skarga nr 44009/05, Shtukaturv vs. Rosja, HUDOC

⁴⁰ A. Pudło, op. cit., s. 59

4. Stosunek Polski do Konwencji ONZ o prawach osób niepełnosprawnych

Rząd Polski podpisał Konwencję o prawach osób niepełnosprawnych dnia 20 marca 2007 roku, a jego ratyfikacja przez ówczesnego Prezydenta Polski Bronisława Komorowskiego miała miejsce w dniu 6 września 2012 roku⁴¹. Konwencja, zgodnie z art. 45 ust. 1 KPON, weszła w życie dnia 3 maja 2008 r.

Na podstawie oświadczenia rządowego z dnia 25 września 2012 r. w sprawie mocy obowiązującej Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, Rzeczpospolita Polska złożyła jedno oświadczenie interpretacyjne⁴², na podstawie którego wskazała, że „interpretuje art. 12 Konwencji w sposób zezwalający na stosowanie ubezwłasnowolnienia, w okolicznościach i w sposób określony w prawie krajowym, jako środka, o którym mowa w art. 12 ust. 4, w sytuacji, gdy wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego lub innego rodzaju zaburzeń psychicznych osoba nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem”. Innymi słowy, na skutek złożonego oświadczenia interpretacyjnego, Polska zostawiła sobie otwartą furtkę do dalszego stosowania instytucji ubezwłasnowolnienia poprzez pozbawianie i ograniczanie jednostek w zdolności do czynności prawnych⁴³.

Należy jednak wskazać, iż Konwencja wyraźnie rozróżnia i przyznaje osobom niepełnosprawnym zarówno zdolność prawną, która została ujęta w art. 12 ust. 1 KPON jako „podmiotowość prawna” oraz zdolność do czynności prawnych, o której wprost stanowi art. 12 ust. 2 KPON. Wynika to nie tylko z oryginalnego tekstu Konwencji, ale także z jej wykładni, bowiem celem Konwencji jest przyznanie osobom niepełnosprawnym pełnej autonomii i zdolności do czynności prawnych, wyrażonej jako możliwość nabywania praw i obowiązków we własnym imieniu oraz zgodnie z własną wolą⁴⁴.

Koresponduje to również z treścią ogólnego komentarza do art. 12 KPON, sformułowanego przez Komitet ds. praw osób niepełnosprawnych. Choć dokument ten nie jest bezpośrednio wiążącym aktem prawa międzynarodowego, to przypisuje mu się dużą doniosłość z uwagi na fakt, iż stanowi interpretację i zbiór wytycznych opracowanych przez organ odpowiedzialny za ocenę krajowych raportów dotyczących wdrażania zobowiązań wynikających z Konwencji (art. 35 KPON)⁴⁵. W odniesieniu do treści normatywnej art. 12 KPON, Komitet wskazał, że pojęcie „legal capacity” obejmuje zarówno zdolność do bycia podmiotem praw (zdolność bierna), jak i zdolność do uczestnictwa w transakcjach prawnych (zdolność czynna)⁴⁶.

Powyższe nie do końca wynika jednak z polskiego tłumaczenia zwrotu „legal capacity” zawartego w art. 12 KPON, opublikowanego w Dzienniku Ustaw. Polskie tłumaczenie

⁴¹ M. Giedrojc, *Niepełnosprawność w Polsce w wymiarze politycznym i społecznym. Analiza wybranych zagadnień*, Warszawa, 2020, s. 18

⁴² Tekst Oświadczenia patrz: Dz. U. 2012, poz. 1170.

⁴³ A. Błaszczak, op. cit., s. 28

⁴⁴ M. Zima-Parjaszewska, op. cit., s. 147

⁴⁵ M. Domański, op. cit., s. 32

⁴⁶ Vide *General comment No 1 (2014), Article 12: Equal recognition before the law CRPD/C/GC/1*, pkt 12; tekst Komentarza patrz: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/031/20/PDF/G1403120.pdf?OpenElement>, [dostęp: 05.01.2024], (tłum. Autorki)

posługuje się w art. 12 ust. 2 KPON terminem „zdolność prawna” zamiast „zdolność do czynności prawnych”. W rezultacie polskie tłumaczenie przyznaje osobom niepełnosprawnym „zdolność prawną” na równi z innymi osobami, co jest oczywiste w świetle polskiego Kodeksu cywilnego⁴⁷. Zatem polski ustawodawca w sposób świadomy i celowy zignorował oryginalny tekst Konwencji, dając wyraz temu, iż Polska nie uznaje prawa wszystkich osób niepełnosprawnych do posiadania pełnej zdolności do czynności prawnych, jak również nie wspiera tych osób w korzystaniu z tej zdolności⁴⁸.

Należy również zastanowić się nad dopuszczalnością złożonego przez Polskę oświadczenia interpretacyjnego dotyczącego art. 12 KPON. Zgodnie bowiem art. 46 KPON niedopuszczalne są „*zastrzeżenia niezgodne z przedmiotem i celem niniejszej Konwencji*”. Natomiast zarówno w KPON jak i w szeroko rozumianym prawie międzynarodowym brakuje jednoznacznych kryteriów dotyczących oceny dopuszczalności składania tzw. deklaracji lub oświadczeń interpretacyjnych. Przyjmuje się jednak, że oświadczenia interpretacyjne, w przeciwieństwie do zastrzeżeń, nie zmieniają treści samej umowy międzynarodowej, lecz mają na celu wykładnię lub doprecyzowanie jej treści⁴⁹. Nadto zgodnie z art. 2 ust. 1 lit. d Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów „*zastrzeżenie oznacza jednostronne oświadczenie, jakkolwiek byłoby ono sformułowane lub nazwane, złożone przez państwo przy podpisaniu, ratyfikacji, przyjęciu, zatwierdzeniu lub przystąpieniu do traktatu, mocą którego zmierza ono do wykluczenia lub modyfikacji skutku prawnego pewnych postanowień traktatu w ich zastosowaniu do tego państwa*”⁵⁰. Mając na względzie powyższe, należy wskazać, iż złożone przez Polskę oświadczenie interpretacyjne zamiast precyzować postanowienia KPON, faktycznie wyłącza jej zastosowanie w odniesieniu do równego traktowania osób niepełnosprawnych w kontekście zdolności do czynności prawnych⁵¹. Powyższe prowadzi do wniosku, że celem złożenia przedmiotowego oświadczenia było zapewnienie Polsce możliwości dalszego stosowania instytucji ubezwłasnowolnienia całkowitego, która zaliczana jest do modelu zastępczego podejmowania decyzji, istotnie różniącego się od wymagań określonych w art. 12 Konwencji⁵². Nadto zgodnie z utrwalonym poglądem, o charakterze oświadczenia decyduje jedynie cel jego złożenia, a nie jego formalna nazwa⁵³. Z uwagi na powyższe oświadczenie interpretacyjne złożone przez Polskę winno być traktowane jako zastrzeżenie w rozumieniu Konwencji wiedeńskiej, którego dopuszczalność należy oceniać przez pryzmat zgodności z przedmiotem i celem KPON.

W świetle wywiedzionych argumentów, oświadczenie interpretacyjne Polski dotyczące art. 12 KPON, należy uznać za niedopuszczalne. Bez wątpienia jest ono bowiem niezgodne z przedmiotem Konwencji, a nadto przeczy jej celom, do których należy m.in. zapewnienie równego korzystania ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności przez osoby niepełnosprawne⁵⁴.

⁴⁷ A. Błaszczak, op. cit., s. 31

⁴⁸ M. Zima-Parjaszewska, op. cit., s. 148

⁴⁹ J. Sozański, *Prawo traktatów. Zarys współczesny*, Poznań–Warszawa, 2009, s. 114

⁵⁰ Tekst Konwencji patrz: Dz. U. 1990, Nr 74, poz. 439

⁵¹ A. Błaszczak, op. cit., s. 37

⁵² M. Domański, op. cit., s. 39

⁵³ A. Wyrozumska, *Umowy międzynarodowe. Teoria i praktyka*, Warszawa, 2006, s. 248

⁵⁴ A. Błaszczak, op. cit., s. 37

5. Charakterystyka zobowiązań międzynarodowych Polski jako strony innych międzynarodowych aktów prawnych

Konstrukcja i zamysł instytucji ubezwłasnowolnienia w Polsce nie uległy zasadniczym zmianom od chwili wejścia w życie kodeksu cywilnego, czyli ustawy z 1964 r. Od tego czasu przepisy prawa materialnego w tej materii nie były poddawane żadnym modyfikacjom i już tylko z tego powodu należy uznać, iż zastosowane przez ustawodawcę rozwiązania mogą nie odpowiadać potrzebom dzisiejszych czasów⁵⁵. Od 1964 r. upłynęło bowiem wiele lat, na przestrzeni których nastąpił dynamiczny rozwój społeczny, techniczny i kulturowy. Zmieniły się oczekiwania i potrzeby ludzi, którzy mają coraz większą świadomość swojej podmiotowości oraz przysługujących im praw. Od lat 70. XX wieku nastąpiła także głęboka zmiana podejścia do problematyki osób niepełnosprawnych⁵⁶. Obecnie, z uwagi na rozwój koncepcji praw człowieka i emancypację środowisk osób niepełnosprawnych, przyjmuje się, że źródłem niepełnosprawności nie jest osoba niepełnosprawna, ale samo społeczeństwo, które tworzy arbitralne bariery, nie biorąc pod uwagę jej ograniczeń⁵⁷.

Powyższe dostrzegalne jest w samej konstrukcji przepisów art. 13 i 16 Kodeksu cywilnego. Należy zauważyć, że sformułowanie przesłanek ubezwłasnowolnienia jest archaiczne, nieprzystające do obecnej międzynarodowej nomenklatury stosowanej w medycynie i psychiatrii⁵⁸. Pojęcia, którymi posługuje się ustawodawca, wymagają korekty. W miejsce terminu „choroba psychiczna” należałoby używać określenia „zaburzenia psychiczne”, w miejsce terminu „pijaństwo” właściwe byłoby określenie „choroba alkoholowa”, a „narkomania” powinna zostać zastąpiona „uzależnieniem od środków psychoaktywnych”⁵⁹.

Z punktu widzenia oceny zgodności polskich instytucji materialnoprawnych dotyczących instytucji ubezwłasnowolnienia z międzynarodowymi zobowiązaniami wiążącymi Polskę w tym zakresie, spore znaczenie mają zasady zawarte w Rekomendacji R(99)4, na które wielokrotnie powoływał się ETPC w swoich orzeczeniach⁶⁰. Należy przypomnieć, że Rekomendacja formułuje szereg zasad dotyczących instytucji ograniczających zdolność do czynności prawnych, do których zaliczają się elastyczność (zasada 2 ust. 1), proporcjonalność (zasada 6), zasada maksymalnego zachowania zdolności do czynności prawnych (zasada 3) oraz konieczności zapewnienia rozwiązań nieograniczających zdolności do czynności prawnych (zasada 2 ust. 2).

Niestety, polski system prawny nie czyni zadość żadnemu z wyżej wskazanych wymogów. Przede wszystkim, instytucja ubezwłasnowolnienia musi zostać oceniona jako niezbyt elastyczna, z uwagi na ubogi katalog dostępnych w Polsce środków ochrony osób z zaburzeniami psychicznymi i intelektualnymi. W tym zakresie wybór sądu ograniczony jest zaledwie do dwóch instytucji – ubezwłasnowolnienia całkowitego

⁵⁵ M. Domański, op. cit., s. 9

⁵⁶ M. Giełda, R. Raszevska-Skałicka, *Prawno-administracyjne aspekty sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce*, Wrocław, 2015, s. 54

⁵⁷ M. Domański, op. cit., s. 9

⁵⁸ M. Pasieka-Kuzara, op. cit., s. 87

⁵⁹ M. Domański, op. cit., s. 9

⁶⁰ Ibidem, s. 23

i ubezwłasnowolnienia częściowego⁶¹. Nie istnieje możliwość zastosowania rozwiązań pośrednich, a przesłanki, jak i skutki ubezwłasnowolnienia całkowitego oraz częściowego zostały ściśle określone przez prawo⁶². Zatem sąd nie posiada żadnej swobody w dostosowywaniu zakresu swojej decyzji do okoliczności danej sprawy, co może skutkować naruszeniem praw osób niepełnosprawnych do samostanowienia i niezależnego życia zgodnie z międzynarodowymi standardami praw człowieka⁶³. W polskim prawie, wbrew zaleceniom wynikającym z Rekomendacji R(99)4, nie przewidziano bowiem mechanizmów pozwalających na ocenę *ad casu* możliwości dokonania bardzo ważnych w życiu każdego człowieka czynności, do jakich zaliczyć można sporządzenie testamentu, zawarcie małżeństwa czy oddanie głosu w wyborach.

Nadto instytucje prowadzące do ograniczenia zdolności do czynności prawnych w polskim prawie nie spełniają wymogu proporcjonalności, bowiem stosowane środki są nazbyt schematyczne oraz nie są dostosowywane do zdolności danej osoby i do jej indywidualnych potrzeb. Choć ubezwłasnowolnienie niesie ze sobą wiele skutków, wyznaczając status osoby na różnych płaszczyznach, to te jakże dotkliwe i godzące w wolność człowieka skutki następują w polskim prawie w sposób automatyczny wraz z uprawomocnieniem się postanowienia sądu o ubezwłasnowolnieniu danej osoby. Osoby niepełnosprawne są zatem w tej kwestii traktowane bardzo zero-jedynkowo. Nie uwzględnia się bowiem ich rzeczywistego stanu zdrowia, możliwości intelektualnych i zdolności postrzegania rzeczywistości.

Powyższe dodatkowo komplikuje bezterminowość ubezwłasnowolnienia oraz brak mechanizmów periodicznej kontroli w celu oceny czy stosowanie instytucji wciąż jest uzasadnione. Mając na względzie możliwie różny przebieg zaburzeń psychicznych, lepszym rozwiązaniem byłyby zatem środki ograniczone czasowo, które podlegałyby systematycznemu przeglądowi⁶⁴.

Z kolei z punktu widzenia dążenia do maksymalnego zachowania zdolności do czynności prawnych osoby niepełnosprawnej intelektualnie, o wiele bardziej odpowiadająca założeniom Rekomendacji jest przewidziana w polskim prawie kuratela dla osoby niepełnosprawnej (art. 183 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego)⁶⁵. Stosownie do wskazanego przepisu, osobie niepełnosprawnej można ustanowić kuratora, jeżeli „osoba ta potrzebuje pomocy do prowadzenia wszelkich spraw albo spraw określonego rodzaju lub do załatwienia poszczególnej sprawy”. Nadto zakres praw i obowiązków kuratora jest określany każdorazowo przez sąd stosownie do potrzeb i okoliczności danej sprawy. Co jednak najważniejsze, ustanowienie kuratora nie ogranicza osoby objętej pomocą w zdolności do czynności prawnych. Zatem kuratela dla osoby niepełnosprawnej bez wątplenia realizuje założenia Rekomendacji R(99)4 i czyni zadość zasadom maksymalnego zachowania zdolności do czynności prawnych. Niestety, w doktrynie dominuje pogląd,

⁶¹ K. Zaradkiewicz, *Ubezwłasnowolnienie – perspektywa konstytucyjna a instytucja prawa cywilnego*, [w:] D. Pudziańska (red.), op. cit., s. 200

⁶² M. Domański, op. cit., s. 24

⁶³ K. Markiewicz, *Czy sąd jest związany wnioskiem co do zakresu (rodzaju) ubezwłasnowolnienia*, „Polski Proces Cywilny” 2014, Nr 2, s. 263

⁶⁴ M. Domański, op. cit., s. 28

⁶⁵ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy; tekst ustawy patrz: Dz.U. 1964, Nr 9, poz. 59; dalej jako: „k.r.o.”.

zgodnie z którym występowanie choroby psychicznej, będącej podstawą do orzeczenia ubezwłasnowolnienia, wyłącza możliwość zastosowania art. 183 k.r.o.⁶⁶. Zatem również występowanie niedorozwoju umysłowego lub innych zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa i narkomanii, uniemożliwia ustanowienie kuratora dla osoby niepełnosprawnej. Przy występowaniu powyższych stanów chorobowych jedynym środkiem ochrony przewidzianym przez polskie prawo jest instytucja prowadząca do pozbawienia jednostki zdolności do czynności prawnych, co jest oczywiście sprzeczne z zaleceniami Rekomendacji⁶⁷.

Reasumując, rozwiązania odnoszące się do materialnoprawnego ukształtowania instytucji ubezwłasnowolnienia w Polsce są wprost sprzeczne z międzynarodowymi standardami wypracowanymi w tym zakresie. Jedynym obszarem, w jakim polskie prawo odpowiada międzynarodowym standardom, jest zapewnienie osobom ubezwłasnowolnionym częściowo oraz całkowicie możliwości ważnego dokonywania czynności w zakresie bieżących spraw życia codziennego (art. 14 § 2 k.c. oraz art. 20 k.c.)⁶⁸. Mając jednak na względzie, jak bardzo instytucja ubezwłasnowolnienia jest sprzeczna z założeniem o podmiotowości osób niepełnosprawnych, ich godnością i autonomią, należy uznać, że wyżej opisane uprawnienie ani trochę nie polepsza sytuacji osób ubezwłasnowolnionych w Polsce.

6. Konieczność zmiany polskiego prawa w zakresie zdolności do czynności prawnych osób niepełnosprawnych psychicznie lub umysłowo

Konieczność zmiany polskich przepisów w zakresie instytucji ubezwłasnowolnienia jest uzasadniona na wielu płaszczyznach. Po pierwsze wynika ona ze zmiany warunków społecznych, demograficznych i kulturowych, których efektem jest możliwie jak najdalej idące eliminowanie wszelkich przejawów nierówności i dążenie do całkowitej integracji osób dotkniętych niepełnosprawnością z resztą społeczeństwa⁶⁹.

Nadto ubezwłasnowolnienie jako instytucja nadmiernie ograniczająca prawa i wolności obywatelskie, a także godząca w godność osób dotkniętych niepełnosprawnością intelektualną, jest wprost sprzeczna z gwarancjami, na straży których stoi sama Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Problem ten został dostrzeżony przez Trybunał Konstytucyjny, który w wyroku z dnia 7 marca 2007 r. o sygn. akt: K 28/05, wskazał, iż prawa osób ubezwłasnowolnionych powinny być respektowane w szerszym niż dotąd zakresie. Nadto wyraźnie zasugerował dokonanie reformy prawa polskiego odnośnie do komentowanej regulacji, przywołując rozwiązania niemieckie, austriackie i francuskie, które są bardziej elastyczne i dopasowane do konkretnej sytuacji przez sąd orzekający w sprawie.

⁶⁶ S. Kalus, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, K. Piasecki (red.), Warszawa, 2011, s. 1100

⁶⁷ M. Domański, op. cit., s. 27

⁶⁸ H. Dolecki, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, H. Dolecki (red.), T. Sokołowski (red.), Warszawa, 2010, s. 837

⁶⁹ M. Pasieka-Kuzara, op. cit., s. 93

Przed wszystkim jednak, instytucja ubezwłasnowolnienia nie odpowiada wiążącym Polskę standardom prawa międzynarodowego, które obligują państwa-strony do likwidacji instytucji opartych na modelu substytucyjnym, promując jednocześnie model wspieranego podejmowania decyzji lub różnego rodzaju formy opieki. Choć Europejski Trybunał Praw Człowieka nigdy nie wskazał bezpośrednio, że instytucja ubezwłasnowolnienia jest sprzeczna z EKPC, to wielokrotnie podkreślał, że jest to środek o poważnych konsekwencjach, który powinien być stosowany jedynie w wyjątkowych sytuacjach⁷⁰. Z kolei konieczność odejścia od instytucji, które nadmiernie ograniczają prawa i wolności osób niepełnosprawnych, została wyrażona wprost w dokumentach *soft law* Rady Europy oraz Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych⁷¹.

Czyniąc zadość międzynarodowym zobowiązaniom należałoby zatem zastąpić ubezwłasnowolnienie innymi środkami pomocy prawnej, w których nie dochodziłoby do ograniczania czy też pozbawiania zdolności do czynności prawnych na mocy konstytucyjnego orzeczenia sądu, wbrew woli osoby niepełnosprawnej⁷².

W tym zakresie szczególne znaczenie dla Polski powinny mieć zalecenia sformułowane przez Komitet do spraw praw osób niepełnosprawnych w ogólnym komentarzu do art. 12 KPON. Zgodnie z jednym z nich państwa-strony w celu zapewnienia pełnej implementacji art. 12 powinny uznać osoby niepełnosprawne psychicznie lub umysłowo za podmioty prawa, wyposażone w osobowość prawną i zdolność do czynności prawnych we wszystkich aspektach życia, na równych zasadach z innymi osobami. Powyższe wymaga zniesienia zastępczych systemów podejmowania decyzji i mechanizmów, które odmawiają zdolności do czynności prawnych i które dyskryminują osoby niepełnosprawne. Zaleca się również, aby państwa-strony stworzyły przepisy prawne chroniące prawo do zdolności do czynności prawnych na równych zasadach dla wszystkich.

W mojej ocenie podjęcie reformy polskiego prawa w tym zakresie jest zatem nieuniknione. Polska jako państwo członkowskie Organizacji Narodów Zjednoczonych, Rady Europy i Unii Europejskiej, a nadto sygnatariusz Konwencji o ochronie praw człowieka, która jak wyżej wskazano wiąże Polskę ze wszystkimi tego konsekwencjami, jest zobligowana do dostosowania polskiego prawa do międzynarodowych standardów oraz oparcia rozwiązań prawnych na modelu wspieranego podejmowania decyzji.

Przed polskim ustawodawcą stoi zatem ogromne wyzwanie – musi on podjąć decyzję czy całkowicie wyeliminować ubezwłasnowolnienie z systemu prawnego i zastąpić je formą opieki nad osobami potrzebującymi pomocy do prowadzenia swoich spraw, czy może jedynie mocno zreformować obecne regulacje. Moim zdaniem kluczowe jest zniewielowanie możliwości bezterminowego pozbawiania jednostek zdolności do czynności prawnych, a nadto wprowadzenie możliwości orzekania ubezwłasnowolnienia w stosunku do konkretnych, określonych w ramach postanowienia czynności, tak by skutki orzeczenia przestały dotyczyć całokształtu życiowej działalności człowieka. Wdrożenie w życie tych dwóch zmian sprawiłoby bowiem, że polskie prawo przestałoby naruszać międzynarodowe zobowiązania, przyjęte w tym zakresie. Polski ustawodawca może

⁷⁰ D. Lubowiecki, *Ubezwłasnowolnienie w Polsce w świetle standardów Rady Europy*, Łódź-Warszawa, 2020, s. 134

⁷¹ Ibidem, s. 135

⁷² M. Domański, op. cit., s. 42

jednak pójść o krok dalej i całkowicie wyeliminować z polskiego systemu prawnego instytucję ubezwłasnowolnienia, rozbudowując jednocześnie instytucje opieki.

Reasumując, istnieje wiele możliwych rozwiązań, które Polska mogłaby przyjąć, a każde z nich, o ile powstanie w wyniku implementacji zobowiązań międzynarodowych wiążących Polskę w tym zakresie, będzie w mojej ocenie lepsze od obecnego. Każde z tych rozwiązań zapewni bowiem chociaż odrobinę tolerancji, szacunku i równości, na które każdy człowiek w świetle prawa zasługuje.

Bibliografia

Literatura przedmiotu

Balwicka-Szczyrba M., Sylwestrzak A., *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, LEX elektroniczny 2023

Błaszczak A., *Zastrzeżenia i oświadczenie interpretacyjne Polski do Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami*, [w:] D. Pudzianowska (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa, 2014

Dolecki H., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, H. Dolecki (red.), T. Sokołowski (red.), Warszawa, 2010

Domański M., *Ubezwłasnowolnienie w prawie polskim a wybrane standardy międzynarodowej ochrony praw człowieka*, „Prawo w działaniu. Sprawy cywilne” 2014, Nr 17

Giedroń M., *Niepełnosprawność w Polsce w wymiarze politycznym i społecznym. Analiza wybranych zagadnień*, Warszawa, 2020

Giełda M., Raszevska-Skałicka R., *Prawno-administracyjne aspekty sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce*, Wrocław, 2015

Kalus S., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, [w:] K. Piasecki (red.), Warszawa, 2011

Lubowiecki D., *Ubezwłasnowolnienie w Polsce w świetle standardów Rady Europy*, Łódź-Warszawa, 2020

Ludwiczak L., *Ubezwłasnowolnienie w polskim systemie prawnym*, Warszawa, 2012

Markiewicz K., *Czy sąd jest związany wnioskiem co do zakresu (rodzaju) ubezwłasnowolnienia*, „Polski Proces Cywilny” 2014, Nr 2

Nazaruk P., *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, LEX elektroniczny 2023

Pasieka-Kuzara M., *Bliski koniec instytucji ubezwłasnowolnienia?*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 2021, Nr 2

Pudło A., *Problematyka ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie europejskiego trybunału praw człowieka*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2019, Nr XIX(2)

Pudzianowska D., *Zagadnienie ubezwłasnowolnienia w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, [w:] D. Pudzianowska (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa, 2014

Rybski R., *Zdolność w sferze prawa osób z niepełnosprawnościami intelektualnymi oraz osób z problemami zdrowia psychicznego. Raport Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej z 2013 r.*, [w:] D. Pudzianowska (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością*

intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka, Warszawa, 2014

Sozański J., *Prawo traktatów. Zarys współczesny*, Poznań–Warszawa, 2009

Thorold O., Bartlett P., Lewis O., *Mental Disability and the European Convention on Human Rights*, Holandia, 2007

Wyrozumska A., *Umowy międzynarodowe. Teoria i praktyka*, Warszawa, 2006

Zaradkiewicz K., *Ubezważnowolnienie – perspektywa konstytucyjna a instytucja prawa cywilnego*, [w:] D. Pudzianowska (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa, 2014

Zima-Parjaszewska M., *Artykuł 12 Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami a ubezwłasnowolnienie w Polsce*, [w:] D. Pudzianowska (red.), *Prawa osób z niepełnosprawnością intelektualną lub psychiczną w świetle międzynarodowych instrumentów ochrony praw człowieka*, Warszawa, 2014

Akty prawne

Europejska Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, Nr 61, poz. 284

Konwencja ONZ o ochronie osób niepełnosprawnych z dnia 13 grudnia 2006 r., Dz. U. 2012, poz. 1169

Konwencja Wiedeńska o Prawie Traktatów z dnia 23 maja 1969 r., Dz. U. 1990, Nr 74, poz. 439

Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, Dz. U. 1964, Nr 16, poz. 93

Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz. U. 1964, Nr 9, poz. 59

Oświadczenie rządowe z dnia 25 września 2012 r. w sprawie mocy obowiązującej Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych z dnia 13 grudnia 2006 r., Dz. U. 2012, poz. 1170

Orzecznictwo

Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 30 maja 1968 r., sygn. akt: I CR 175/68, RPE 1969, Nr 2

Wyrok ETPC z dnia 3 listopada 2011 r., skarga nr 5193/09, X i Y vs. Chorwacja, HUDOC

Wyrok ETPC z dnia 27 marca 2008 r., skarga nr 44009/05, Shtukaturov vs. Rosja, HUDOC

Wyrok ETPC z dnia 31 maja 2016 r., skarga nr 17280/08, A.N. vs. Litwa, HUDOC

Źródła internetowe

General comment No 1 (2014), Article 12: Equal recognition before the law CRPD/C/GC/1, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G14/031/20/PDF/G1403120.pdf?OpenElement>, [dostęp: 05.01.2024]

Rekomendacja R(99)4 Komitetu Ministrów Rady Europy z dnia 23 lutego 1999 r. w sprawie zasad dotyczących ochrony prawnej niepełnosprawnych osób dorosłych, [https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/Rec\(99\)4E.pdf](https://www.coe.int/t/dg3/healthbioethic/texts_and_documents/Rec(99)4E.pdf), [dostęp: 05.01.2024]